

“ SİHAH-OL-FORS “ LÜĞƏTİNİN LEKSİKOQRAFİK
VƏ ƏDƏBİ MƏNBƏLƏRİ HAQDA

Z.MƏMMƏDOVA

Bakı Dövlət Universiteti

XIV əsrin ən dəyərli əsərlərindən biri kimi qiymətləndirilən “Sihah-ol-fors” əsəri farsca izahlı lüğətdir və azərbaycanlı leksikoqraf Məhəmməd Naxçıvani tərəfindən tərtib edilmişdir. Öz dövrünün görkəmli şəxsiyyətlərindən biri kimi tanınan Məhəmməd Naxçıvani bu lüğət kitabını yazmazdan əvvəl müxtəlif tipli məxəzlərlə tanış olmuşdur. Əsərin müqəddiməsinə və söz maddələrinə nəzər yetirdikdə məlum olur ki, müəllif bu zaman öz dövründə mövcud olan və özündən əvvəl yaşamış müəlliflərin əsərlərinə müraciət etmişdir. Məzmun və xaraktercə müxtəlif olan bu mənbələrdən ən mühümləri leksikoqrafik və ədəbi əsərlər olmuşdur.

- Leksikoqrafik əsərlər:

Məlum olduğu kimi hər bir əsərin tərtibi zamanı müəllifin ilk müraciət etdiyi mənbə leksikoqrafik əsərlərdir. “Sihah-ol-fors”un müqəddiməsində müəllifin verdiyi qeyddən də aydın olduğu kimi Məhəmməd Naxçıvani lüğəti yazarkən Qətran Təbrizinin “Fərhəng-e Qətran”, Əsədi Tusinin “Loğət-e fors” və İsmayıl Əl-Cövhərinin “Sihah-ol-ərəbiyyə” əsərlərindən istifadə etmişdir (1, 14).

“Fərhəng-e Qətran”ın müəllifi böyük Azərbaycan şairi Qətran Təbrizinin həyatı haqda tədqiqatçılara çox az şey məlumdur. Onun həyatı və yaradıcılığından bəhs edən mənbələrdən (2,446; 3,214; 4,308; 5,58; 6,6; 7,178; 8 səh. cım və s.) aşkar olur ki, şair XI əsrin ilk onilliyində 1012 (1634-1635)-ci ildə Təbriz yaxınlığındakı Şadiabad kəndində anadan olmuşdur. Bütün orta əsr təzkiyələrində onun şairliyi haqda danışılma da lüğətçilik sahəsindəki fəaliyyətinə az əhəmiyyət verilmişdir. Artıq müəyyənləşdirilmişdir ki, fars dilinin ilk izahlı lüğətinin müəllifi azərbaycanlı şair Qətran Təbrizi olmuşdur. Bu lüğətin yazılması tarixi və yeri hələ də dilçilik ədəbiyyatında dəqiq müəyyənləşdirilməyib. Lakin əlimizdə olan faktlar onun yerini və dövrünü təxminə müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Nasir Xosrov Ələvi Qətran haqda məlumat verən ilk müəllifdir. O, Səfər ayının 20-si , Hicri 438 (1046-1047)-ci ildə Yaxın Şərqlərdə səyahətdə olduğu zaman Qətran Təbrizi ilə görüşmüş və özünün “Səfərnamə” əsərində bu görüşü çox həvəslə təsvir etmişdir:

“Təbrizdə Qətran adlı bir şair gördüm,yaxşı şer deyirdi, amma fars dilini yaxşı bilmirdi, mənim yanıma gəldi, Məncikin və Dəqiqinin

divanlarını gətirib mənə oxudu, çətin sözlərin mənasını məndən soruşdu, ona dedim, izahını yazdı və öz şerlərini mənə oxudu” (5,7).

Nasir Xosrovun bu qeydi bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir. Buradan aydın olur ki, Qətran ilk dövrlərdə hələ fars dilini kifayət qədər səlis bilmirdi. Şübhəsiz, bu onun azərbaycanlı olmasını sübut edən ən qiymətli mənbədir. Həmçinin məlum olur ki, Qətran Nasir Xosrovla görüşdüyü zaman Hicri 438 (1046-1047)-ci ildə şer yazmaqla bərabər, həm də şer dilinə həsr olunmuş fars dilinin izahlı lüğəti üzərində işləyirmiş.

Qətranın fars dilini yaxşı bilməməsi qeydi “Fərhang-e Nezam” əsərinin müəllifi Seyid Məhəmməd Əli (9, səh. dal) tərəfindən belə aydınlaşdırılır ki, o dövrdə Xorasan dili ədəbi dil olduğundan, Qətran isə azərbaycanlı olduğundan bəzi ədəbi sözlərin mənasını bilmirdi. Odur ki, onun bu izahlı lüğəti Azərbaycan dilində işlənməyən 300 Xorasan və Turan sözlərindən ibarət qeydlər olmuşdur. Qətranın lüğət kitabı haqda məlumatlara onun başqa tədqiqatçılarının da əsərlərində rast gəlirik. Bunların bir qrupu (10,5; 11,5; 12,30) lüğətin əlyazma nüsxələrinin itib-batdığını, hətta dünyanın heç bir kitabxanalarında qalmadığı fikrini irəli sürürlərsə, başqa tədqiqatçılar (13,26; 14,118; 15,422 və s.) isə (xüsusən son dövrlərdə) onun əslinin Sepəhsalar mədrəsəsində, surətinin isə Dehxoda lüğətnaməsi kitabxanasında mövcud olduğunu bildirirlər.

Qətran Təbrizi lüğətinin adı ilk məxəzlərdə və qədim lüğətlərin müqəddimələrində “Loğət-e Qətran” kimi verilmiş, onun tam adı ilk dəfə Hacı Xəlifənin əsərində (16,212) “Təfasir fi-loğətil fors” kimi göstərilmişdir, sonralar isə əsərin adı qısaca olaraq “Təfasir” adlandırılmışdır. Əsgər Hüquqinin Rudəki irsinin tədqiqinə dair yazdığı məqaləsində (14) əsərin tərtibi və sözlüyü haqda maraqlı qeydləri vardır. Müəllif bu lüğəti son və ilk hərfə əsasən tərtib edərək fars leksikoqrafiyası tarixində bu prinsipin yaradıcısı olmuşdur.

“Sihah-ol-fors”un müəllifi Məhəmməd Naxçıvani əsərin müqəddiməsində yazır:

“Fars lüğətinin tərtibi ilə məşğul olan və onu kitab şəklinə salan ilk şəxs Həkim Qətran Urməvi olmuşdur” (1,8).

İlk fars lüğətinin müəllifi Azərbaycan şairi Qətran Təbrizinin “Təfasir fil-loğət-ol-fors” adlı əsəri “Sihah-ol-fors”dan əlavə özündən sonra yaranmış bir çox əsərlərin, o cümlədən Şəmsəddin Fəxri İsfahaninin “Meyar-e Cəməli” (17,186), Cəmaləddin Hüseyn İncunun “Fərhang-e Cəhangiri” (18,4) və başqalarının yaranmasında istifadə edilən leksikoqrafik mənbələrdən biri olmuşdur.

Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin istifadəsində olan ikinci leksikoqrafik mənbə Əbu Mənsur Əli ibn Əhməd Əsədi Tusinin “Loğət-e fors” əsəridir. Əsədi Tusi və onun lüğəti haqda yazan müəlliflərin (2,107; 19,186; 20,17-18; 12,31-34; 15,403-406; 21,119-159; 22,240 və s.) fikirləri müxtəlifdir. İlk məlumatlara əsasən belə nəticə çıxır ki, iki Əsədi Tusi yaşamışdır. Onlardan biri beş münazirə müəllifi, ikincisi isə epik-qəhrəmanlıq poeması “Gerşasname”nin və “loğət-e fors”un müəllifidir. Lakin sonralar İran və Avropa alimləri tərəfindən təsdiq olunmuşdur ki, XI əsrdə yalnız bir Əsədi Tusi yaşamışdır və həmin

əsərlərin də müəllifi odur. Müəllifin “Gərşasnamə” poeməsindəki qeydlərindən (23,5) məlum olur ki, poemanı yazarkən Hicri 458-459 (1064-1060)-cu illərdə nisbətən yaşlı olmuşdur. Onun ölüm tarixi təxminən 465 (1073)-ci ilə aid edilir (2, 108).

Əsədi Tusi tərəfindən tərtib olunmuş “Loğət-e fors”un yazılma tarixi dəqiq məlum deyildir. Yalnız Səid Nəfisnin qeydindən (13,186) görünür ki, müəllif onu “Gərşasnamə”dən sonra, yəni Hicri 458 (1066)-ci ildən sonra yazmışdır. Cəmi 1700 sözün izahına həsr edilmiş bu lüğət kitabı öz dövrünün dəyərli əsərlərindən biri kimi qiymətləndirilərək özündən sonra yaranmış “Sihah-ol-fors”, “Meyar-e Cəməli” (17,185), “Məcmə-ol-fors” (24,7), “Fərhəng-e Cəhangiri” (18,3), “Fərhəng-e Vəfai” və müasir lüğətlərdən Doktor Məhəmməd Moinin “Fərhəng-e farsı” (25,39) və başqa lüğət kitablarının yaranmasında istifadə mənbəyi olmuşdur. Səid Nəfisi bu əsər haqda yazır:

“Bu kitab Əsədidən sonra yaşamış bütün lüğət yazanlar üçün əsas istifadə mənbəyi olan çox maraqlı və faydalı bir əsərdir” (13,180).

“Loğət-e fors” müxtəlif müəlliflər tərəfindən üç dəfə çap olunub. İlk dəfə 1897-ci ildə P.Horn tərəfindən Vatikan əlyazması əsasında, ikinci dəfə 1940-cı ildə A.Eqbal tərəfindən dörd əlyazması əsasında və axıncı dəfə 1957-ci ildə Dəbir Siyaqi tərəfindən nəşr edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu nüsxələrin heç biri lüğətin ilk mətni ilə eyni deyildir, əsərin sonradan işlənmiş və dəyişdirilmiş variantlarıdır.

M.Naxçıvani əsəri yazarkən fars lüğətləri ilə yanaşı ərəb leksikoqrafiyasına da müraciət etmişdir. Bu da təbiidir, çünki o dövrdə ərəb dili lüğətçiliyində Əhməd Əl-Fərahidinin “Ketab-ol-eyn” və Əbu Bəkr ibn Dureydin “Əlcəmhərə”, İsmayıl bin Həmməd Əl-Cövhərinin “Sihah-ol-ərəbiyyə” kimi tərtib prinsipləri, tipi, sistemi və s. xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənən keyfiyyətli əsərlər mövcud idi. “Sihah-ol-fors”un müqəddiməsində müəllif tərəfindən verilmiş qeyddən (1,dibaçə, səh.9) görüldüyü kimi, Məhəmməd Naxçıvani əsasən X əsrin məşhur ərəb leksikoqrafı Əl-Cövhərinin “Sehah-ol-logə”sindən geniş istifadə etmişdir.

Mövcud mənbələrdən (26,37-38; 27,109) məlum olur ki, İsmayıl Əl-Cövhəri Hicri 330 (940)-cu ildə anadan olmuş və Hicri 396 –400-cü illər arasında vəfat etmişdir. Əl-Cövhərinin “Sihah-ol-ərəbiyyə” lüğətinin tədqiqatçılarından biri olan görkəmli Azərbaycan alimi H.Zərinəzadə yazır:

“Lüğəti yazarkən Əl-Cövhərinin öz qarşısına qoyduğu məqsədlərdən biri və ən mühümü “Sihah-ol-ərəbiyyə”də formaca və mənacə düzgün hesab etdiyi sözləri toplamaqdan ibarət olmuşdur” (28,195).

Əsərin müqəddiməsində (29,1-3) qeyd edildiyi kimi, müəllif onun quruluşunu özündən əvvəlki lüğətlərin quruluşlarından tamamilə fərqli tərtib etmişdir. Belə ki, 40000 sözlüyə malik olan bu əsəri ərəb əlifbasındakı hərflərin sayı qədər bablara və fəsillərə ayırmışdır. Yəni burada sözlərin son hərflərinə əsasən 28 bab və birinci hərflərinə görə 28 fəsil vardır. Sözlərin qalan hərflərində isə əlifba sırasına riayət olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Naxçıvani də sözlərin tərtibi zamanı Əl-Cövhərinin bu üsulunu əsas götürərək öz əsərini bu qayda ilə bab və fəsillərə bölmüşdür. Lakin müəllif bu zaman Əl-Cövhərinin eynilə təkrar

etməmiş, əsasən ərəb hərflərinə (se, he, sad, zad, ta, za, eyn) bab və fəsil ayırmamış, əksinə buraya fars əlifbasına məxsus olan (pe, çe, je, gaf) hərflərini əlavə etmişdir. Beləliklə, “Sihah-ol-fors”un quruluşu və hətta onun adı belə bilavasitə Əl-Cövhəri lüğətindən iqtibas edilmişdir.

- Ədəbi və elmi əsərlər :

Bildiyimiz kimi izahlı lüğətlərdə müəllifin əsas məqsədi toplanmış sözlərin semantik və stilistik xüsusiyyətlərini və onların xarakteristikasını verməkdən ibarətdir. M.Naxçıvani də bu işlərin öhdəsindən gəlmək üçün leksikoqrafik əsərlərlə yanaşı mövcud ədəbi mənbələrdən də faydalanmışdır. Belə ki, müxtəlif leksikoqrafik funksiyaları yerinə yetirmək, həmçinin sözlərin mənalарına verilən izahı bir daha əyaniləşdirmək və sübuta yetirmək məqsədilə onlardan çox geniş istifadə etmişdir. Onun bu xüsusiyyəti əsərlə ilk tanışlıqdan nəzərə çarpır. Beləliklə, cəmi 2300 dil vahidinin izahına həsr edilmiş bu lüğət kitabını yazarkən müəllif öz dövründə və özündən əvvəl yaşamış, yəni XI-XIII əsrlərdə yazıb yaratmış görkəmli şəxsiyyətlərin, şairlərin və söz ustalarının əsərlərindən nümunələr gətirmişdir. Lüğətdə 150 şairin əsərlərinə müraciət edilmiş və klassik fars poeziyasında işlədilən sözlərin izahını verərək onların mənalарını bir daha dəqiqləşdirmək məqsədilə bu əsərlərdən şer nümunələri verilmişdir.

Məşhur İran leksikoqrafı Əli Əkbər Dehxoda lüğətin leksikoqrafik xüsusiyyətləri və əhəmiyyətindən danışarkən onun ədəbi mənbələrlə zənginliyini belə qeyd edir:

“Bu kitabın üçüncü gözəlliyi burada Samani şairləri və onların çoxsaylı şer beytlərinin olmasındadır ki, bunların heç biri nə Əsədidə, nə də ondan sonrakı lüğətlərdə görünür. Odur ki, bu nüsxə misilsiz və hər bir əzizdə daha əzizdir” (1,14-15).

“Sihah-ol-fors” lüğətində müəllifin müxtəlif sahələrə aid olan sözlərin izahında Rudəki (178 beyt), Ənvəri (177 beyt), Firdovsi (148 beyt), Onsori (135 beyt), Əbu Şəkur (97 beyt), Suzəni (97 beyt), Məncik (86 beyt), Kəsai (78 beyt), Dəqiqi (62 beyt), Əscədi (40 beyt), Xaqani (26 beyt), Nizami Gəncəvi (18 beyt) və s. kimi tanınmış məşhur şairlərlə yanaşı, nisbətən az tanınan Qəvvas (4 beyt), Əbüləsem (2 beyt), Zahed (1 beyt), Moşfeqi (1beyt), Moezze Tərtəri (1 bey), Firuze Məşreqi (1 beyt), Nəsiri (1 beyt) və başqa müəlliflərin də əsərlərindən illüstrativ vasitə kimi misallar gətirməsi maraqlıdır. Biz hətta M.Pənahinin on məşhur şerq təzkirəsi əsasında tərtib etdiyi “Ədəbi məlumat cədvəli”ndə (30) bu şairlərin adlarına rast gəlmədik. Deməli, bu lüğət kitabı az tanınan müəlliflərin əsərlərini öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malik olan bir əsərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif 54 şairin yalnız bir beytindən istifadə etmişdir. Bundan əlavə əsərdə verilmiş beytlərin bir hissəsinin müəllifi göstərilməmişdir. Güman etmək olar ki, M.Naxçıvani “şəer qoft” (32 beyt), “və digəri qoft” (11 beyt), “şer” (6 beyt) və “mərdi qoft” (1 beyt) adı altında verilmiş beytlərin müəlliflərini müəyyənləşdirə bilməmişdir.

M.Naxçıvaninin istifadə etdiyi elmi əsərlər də müxtəlif sahələrə aid olmuşdur. Bunlar Məhəmməd ibn Coreyr Təbərinin “Tarix-ol-oməm vəl-moluk”, Xacə Nəsirəddin Tusinin “Tənsuqname-ye İlxani”, Sədidəddin Məhəmməd Ovfi Boxarinin “Cəvame-ol-hekayət və ləvame-or-rəvayət”, Xacu Kermaninin “Samname”, Əbülfəzl Əhməd bin Məhəmməd

Meydani Nişapurinin “Əssami fil-əsami”, Xacə Nizamül-mülk Tusinin “Seyr-ol-moluk”, Həririnin “Məqamat”, İbn Əsirinin “Kamel-əl-təvarix” və başqalarından ibarətdir. Biz aşağıda həmin elmi əsərlər və onların müəllifləri haqda qısa məlumat verməyi lazım bildik.

“Tarix-ol-oməm vəl-moluk” əsərinin müəllifi Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Coreyr Təbəri Hicri 224 (839)-cü ildə Amulda anadan olmuş və Hicri 310 (923)-cü ildə Bağdadda vəfat etmişdir. Məşhur tarixçi, ədəbiyyatçı və din xadimi olan Məhəmməd Təbəri ərəb dilində yazılmış iki kitabın müəllifidir. “Came-ol bəyan fi təfsir-ol-qoran” adlanan birinci əsəri onun öz izahatı və təfsiri ilə fars dilinə tərcümə olunub. İkinci əsəri isə ərəb dilində yazılmış ilk müfəssəl tarix kitabı olan “Ketab-e əxbar-e rosol-vel-moluk”dur. Bu əsər Hicri 352 (975)-ci ildə Əbu Əli Məhəmməd Bələmi tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmiş və “Tarix-e Bələmi” adı ilə tanınmışdır (31, 413; 32, 251),

“Tənsuqname-ye Elxani” əsərinin müəllifi Nəsirəddin Məhəmməd ibn Hüseyin Tusidir. Əsərin mündəricəsindən məlum olur ki, “tənsuq” sözünün mənası “töhfə” deməkdir. Müxtəlif növ minerallardan, kimyəvi elementlərdən, metallardan və ətiirlərdən bəhs olunan bu əsər dörd məqaləyə bölünmüşdür. Onun əlyazma nüsxəsi London kitabxanasında saxlanılır (33)

VI-VII əsrlərdə yaşamış Sədidəddin Məhəmməd ibn Yəhya Ovfi Boxari Hənəfi “Cəvame-ol-hekayət və ləvame-or-rəvayət” və “Lobab-ol-əlbab” kimi əsərlərin müəllifidir. O, təqribən Hicri 567-572 (1172-1177)-ci illər arasında anadan olmuş və 630-640 (1233-1243)-cü illərdə vəfat etmişdir (31,10). Mavəraünnəhr, Xorasan və Hindistan şəhərlərində səyahətdə olmuş və bu müddətdə “Lobab-ol-əlbab” əsərini yazmışdır.

“Cəvame-ol-hekayət...” əsəri hekayə şəklində olan və ən qədim dövrlərdən Abbasilər xülfəsi dövrünədək İran və İslam tarixini də özündə əks etdirən tarixi dastanlardan ibarətdir. Müəllif dörd fəsil və hər fəslin 25 babını Soltan Şəmsəddinin adına yazmışdır. Əsərin nüsxələri müxtəlifdir. Rəvayətə görə Ovfi onları əvvəlcə qısa şəkildə tərtib etmiş, sonra isə o biri nüsxələrdə əlavələr vermişdir. Bəzi mülahizələrə görə başqaları tərəfindən genişləndirilmişdir. Doktor Məhəmməd Nizaməddin Heydərabadi tərəfindən ingiliscə müqəddimə ilə 1929-cu ildə Leydəndə və Mələk-oş-şoəra Bəhar tərəfindən 1324 (1942)-cü ildə Teh-randa nəşr olunmuşdur. 1335 (1953)-cü ildə Doktor Məhəmməd Moin əsəri yenidən nəşrə hazırlamışdır. Doktor Cəfər Şoar tərəfindən “Cəvame-ol hekayət...” əsərinin tənqidi mətni 1363 (1984)-cü ildə (31) çap olunmuşdur.

“Samnamə” əsərinin müəllifi Xacu Kermani Hicri 689 (1281-1283)-cü ildə Kerman şəhərində anadan olub 753 (1353) (yaxud 763 (1363)-cü ildə vəfat etmişdir. Xacu Kermani dövrünün görkəmli şəxsiyyətlərinə mədhnamələr yazmışdır. Onun Nizami stilində tərtib olunmuş altı məsnəvisi (“Homay və Homayun”, “Qol-o nouruz”, “Rouzət-ol-ənv-ar”, “Kəmalname”, “Samname”, “Qouhərname”), qəzəllər və qəsidələr divanı vardır (32,152). Beləliklə, “Samname” müəllifin altılıqlı məsnəvilərindən biridir. Müxtəlif nüsxələrdə olan beytlərin sayı fərqli olduğundan əsər tam şəkildə mövcud deyildir. Onun Bombeydə çap olunan nüsxəsi 11 min beytdən ibarətdir. “Samnamə” 1319 (1937)-cu

ildə Səid Nəfisi tərəfindən çapa hazırlanmış və nəşr olunmuşdur (34,2891).

“Əl-sami fil-əsami” əsərinin müəllifi Əbülfezl Əhməd ibn Məhəmməd ibn Ebrahim Nişapuri, Nişapur şəhərinin Meydan məhəlləsində anadan olmuş, Hicri 518 (1125)-ci ildə orada vəfat etmişdir (35,97).

“Əl-sami fil-əsami” əsəri məşhur lüğət kitabı olaraq alimlər və ədiblər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Müəllif əsəri dörd baba və hər babı da bir neçə fəslə bölmüşdür. Hər dörd babda isimlərin farsca tərcüməsini vermiş, lakin kitabın həcmnin çox olmaması üçün onların cəm formalarını və gətirilmiş misalların tərcüməsini verməmişdir. Əsər Hicri 497 (1119)-ci ildə yazılıb başa çatdırılmış və XIII əsrin ortalarında Tehrandə çap olunmuşdur (35,97).

Xacə Nizamülmülk Tusi Hicri 410 (1020)-cu ildə anadan olub, onun ölüm tarixi Hicri 485 (1093)-ci ilə aid edilir. Müəllifin “Seyr-ol-moluk” adlı əsəri “Siyasətnamə” və “Vəsaya” kimi də adlanır. “Təcarob-əs-sələf” əsərində kitabın adı “Seyr-ol-moluk” və Bombay çapında “Vəsaya” kimi verilmişdir. Burada ölkəni idarəetmə qanunlarından ibarət olan 50 bab mövcuddur ki, onların yeddisi İsmaililərin dəf olunmasına həsr olunmuşdur. Əsər 1310 (1892)-cu ildə Parisdə və sonralar Tehrandə çap olunmuşdur (36,1639).

“Məqamat” əsərinin müəllifi Əbu Məhəmməd ibn Qasım ibn Əli Həriri Hicri 446 (1055)-ci ildə Bəsrənin Qərbində anadan olub, orada da təhsil almışdır. Həriri özünün “Məqamat”ının bir hissəsini Bəsrə şəhərində yazaraq sonralar bir müddət Bağdadda yaşamış, Hicri 516 (1123)-cü ildə Bəsrədə vəfat etmişdir. “Məqamat”a ərəb, fars və türk dillərində bir çox şərhlər və haşiyələr yazılmış, müxtəlif Avropa dillərinə tərcümə olunmuşdur. Əsər müəllifin öz vətəninə və Avropada dəfələrlə çap olunmuşdur. Həriri “Məqamat”dan başqa nəhv əsərlərinin və bir çox şerhlərin də müəllifidir (37,122)

İbn Əl-Əsir adı ilə məşhur olan Şeyx İzzəddin Əli ibn Məhəmmədin tarixə dair yazdığı əsərlərin ən dəyərlisi “Kamel fit-tarix”dir. Əsərdə lap qədim zamanlardan Hicri 637 (1240)-ci ilə qədərki ümumi tarixdən bəhs edilir. İbn Əl-Əsir Hicri 555(1160)-ci ildə Mesopotamiyada anadan olmuş, Hicri 638 (1241)-ci ildə vəfat etmişdir (36,5). Əsəri fars dilinə Mövlana Nəcməddin Ət-Tarimi tərcümə etmişdir. “Kamel fit-tarix əsərinin elmi-tənqidi mətni ilk dəfə 1851-1876-cı illərdə Leyden şəhərində 14 cildə, 1885-1886-cı illərdə Qahirədə “Bulaq” mətbəəsində 12 cildə çap olunmuşdur (38,6).

Qeyd etmək lazımdır ki, Məhəmməd Naxçıvani sözlərin izahını verərkən istifadə edilmiş mənbəni göstərmək məqsədilə lüğətdə “dər bəzi nosəxha”, “dər nosxe-ye digər”, “berəvayəti”, “berəvayəti digər” kimi istilahlara da işlətmişdir. Bu da onu deməyə imkan verir ki, müəllif öz məqsədinə çatmaq üçün nəinki müxtəlif tipli əsərlərdən və yazılı mənbələrdən, hətta xalq arasında gəzən rəvayətlərdən də istifadə etmişdir.

“Sihah-ol-fors”un əlyazma nüsxələrinin az olmasına baxmayaraq əldən-ələ, ölkədən-ölkəyə gəzmiş özündən sonrakı fars dili lüğətçilərinin stolüstü kitabı olmuş və ən məşhur izahlı lüğətlərin yaranmasında istifadə mənbəyinə çevrilmişdir. Hətta “Fərhang-e nezam” əsərinin müəllifi

Məhəmməd Əli Daiyyül-İslam onu özündən sonra yazılmış bəzi əsərlərdən daha əhəmiyyətli və üstün hesab edərək yazır:

“Avropa şərqşünasları “Sihah-ol-fors”un əhəmiyyətindən xəbərsiz olmuşlar, yoxsa kamil bir lüğət kitabı olan “Meyar-e Cəməli”nin əvəzində onu çap edərdilər (3,9).

ƏDƏBİYYAT

- 1- مہدمق 1341 نارہت ،یتعاطیلعل ادب عرتکد مامتہالاب ،یناوجخن ہاشودنہ نب دمحم سرفلا حاحص - حاحصم
1273 زیربت ،لوا دلج ،احصفا عمجم ، تہادہ ناخیلق اضر -2
- 1335 نارہت ، دیدج تاحیح صت اب بابلالا بابلالا لماک نتم ،یفوع دمحم -3
1314 نارہت ، لوا پاچ ، ناچ یابردا نادنمشناد ،تیبرت یلع دمحم -4
1314 نارہت ، ممانرفس ، یزورم ینایدابق ورسخ نبا رصان نیدلا دیمح نی عم وبا -5
1336 نارہت ، یق ایس ریبد دمحم ششوکب سرف تاغل ، یسوط یس -6
، لہچ لسلسم ہرامش ، ادخہد ربکا یلع ممانتاغل ، یسراف یاگن ہرف ، یس یفن دی عمس -7
1337 نارہت
، یناوجخن دمحم مامتہا و ی عسب یزیربت نارطق می کح ناوید ، ہداز یقت نسح دیس -8
1333 نارہت
1346 داباردی ح ، مہراچ دلج ، ماظن گن ہرف ، مالسالا یعاد یلع دمحم دی عمس -9
1337 نارہت ، یسراف یبرع یاگن ہرف ، یوزنم یقن یلع -10
1345 زیربت ، یوضترم ہچونم مہدمق ، یبدا تاغل گن ہرف ، یسوط بیدا نیما دمحم -11
12- Капранов В.А. «Лугати фурс» Асади Туси и его место в истории таджикской (фарси) лексикографии, Душанбе 1964
، موس دلج ، ادخہد ممانتاغل نامزاس ہناختاتک تسرہرف (یطخ یاہ ہخسن ، موژپ شناد -13
1342 نارہت
لاس ، مہراچ و موس ہرامش ، تہایبدا ہدکشناد لہچم ، یکدور تبابی کرت و تاغل ، یقوقح رگسع -14
1338 نارہت ، مہشش
1339 نارہت ، مود دلج ، ناری رد تہایبدا خیرات ، افص ہللا حی بذ -15
1301 تدا عمس رد ، لوا دلجلا ، نونظلا فشک ، یبلچ بتاک -16
1313 نازق ، ناملاز لراک مامتہا و ی عسب یلامخ رای عم ، یناھفصا یرخف دمحم نیدلا سمش -17
، یریگنہاج گن ہرف ، وچنای نیسح نیدلا لامج -18
- Azərbaycan EA Əlyazmalar İnstitutu M – 129
1337 نارہت ، مہدمق ، ممانتاغل ، ادخہد ربکا یلع -19
- 20- Проблемы исторической лексикографии. Ленинград 1977.
- 21- Чайкин К.И. Асади старший и Асади младший. Сб. «Фирдовси», Ленинград 1943.
- 22- Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. Изб. труды, т.1, Москва 1960.
- 1319 نارہت ، یناجنز تاربتکد ششوکب ممانپس اش رگ ، دمحم نب یلع یسوط یس -23
- سرفلا عمجم ، یناشاک یرورس دمحم یچاح نب مساق دمحم -24
- Azərbayc. EA, Respublika Əlyazmaları İnstitutu, C – 131.
1342 نارہت ، لوا دلج ، یسراف گن ہرف ، نی عم دمحم -25
1953 ہراقلا ، احصفا بیذہت ، یناجنزل دمحم نب دومحم -26
1969 لوی ، برعلا لہچم ، یروجل حاحصلا ، چارف راتسل ادب -27
- 28- Н.Н. Zərinəzadə, “Sihah-əl-əcəm” və “Sihah-əl-fors”un müqayisəsi, İran filologiyası məsələləri, Bakı 1973.
1282 قالوب ، ہغللاجات باتک ، یروجلای عماسا رصن وبا -29
- 30- Pənahi M. Ədəbi məlumat cədvəli, Bakı 1962
1363 نارہت ، یفوع دمحم نیدلادیس تہایورلا عم اول و تہایاکحلا عم اوج ، راخش رف عج -31
134 نارہت ، یسراف تہایبدا یامنہار ، یرلناخ یارہز رتکد -32
- 33- Rieu ch. Supplement to the Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum London 1895.

- 1343 زیربیت ، تفای زاب تاغل گنهرف ، یسوطبیدا -34
1318 نارعت ،مود دلج ،یلم یاروش سلجم هناخاباتک تسرهف ،یزاریش فسوی نبا -35
1348 نارعت ، یسراف یطخ یاه هخسن تسرهف ، یوزنم دمحا -36
1358 لوبناتسا ،مشش دلج ،مالخال سوماق یماس نیدلا سمش -37
38- Əfəndizadə M. Əl-kamil fi-t-tarix, Bakı 1959.

**ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ И ЛИТЕРАТУРНЫЕ ИСТОЧНИКИ СЛОВАРЯ
«СИХАХ – ОЛ – ФОРС»**

З.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

Автор толкового словаря «Сихах – ол – форс» Мохаммед ибн Хиндушах Нахчивани до составления словаря ознакомился рядом лексикографических и литературных произведений.

Во время составления словаря автор использовал толковые словари «Фарханге Гатран», «Логате форс», «Сихах – ол арабийе». Следует отметить, что литературные источники встречаются лишь в словарных статьях. Для толкования отдельных слов автор воспользовался богатым поэтическим и научным иллюстративным материалом.

**LEXICOGRAPHICAL AND LITERATURE SOURCES OF THE DICTIONARY
“SIHAH – OL – FORS”**

Z/MAMMADOVA

SUMMARY

The article examines lexicographical and literature sources of an explanatory dictionary “Sihah – ol – fors”. The author of the dictionary Mohammed ibn Hindushah Nakhchivani has acquainted himself with numerous literature and lexicographic works. He has applied terms and notions of explanatory dictionaries such as “Farhange Gatran”, “Logate fors”, “Sihah – ol arabiiye”. It should also be mentioned that literature references could be collected only from dictionary articles. Moreover, the author has applied rich poetic and scientifically descriptive sources for explanation of some of the words contained in the dictionary. These sources were thoughtfully examined in this article.